

069.51:77.062(477.64-751.3)"1648/179"](045)

АНАЛІЗ ФОТОКОПІЙ НАУКОВО-ДОПОМІЖНОГО ФОНДУ НЗХ З МЕТОЮ ВИЯВЛЕННЯ ТИХ, ЩО ПОВ'ЯЗАНІ З ЗАПОРОЗЬКИМ КОЗАЦТВОМ

Аліна Будникова

У статті розглядаються фотокопії з колекції Національного заповідника «Хортиця», що пов'язані з історією запорозького козацтва. Метою дослідження є визначення можливості їх використання в майбутній експозиції Музею історії запорозького козацтва. В колекції представлені фотокопії образотворчих та писемних пам'яток XVI–XIX ст. Фотокопії висвітлюють наступні теми: українські землі (в тому числі о. Хортиця) та загальний вигляд Січі за зображеннями та картографічним матеріалом XVIII ст., військова справа та морські походи; окремі події та діячі XVII ст.; економічні відносини XVIII ст.; участь у гайдамацькому русі; російсько-турецькі війни та будівництво Олександрівської фортеці; ув'язнення останнього кошового отамана П. Калнишевського; Чорноморське та Кубанське військо.

Ключові слова: науково-допоміжний фонд, фотокопії, козацтво, гравюри, плани, карти, документи, книги.

The article deals with photocopies from the collection of the National Reserve "Khortytsia", which are related to the history of the Zaporozhian Cossacks. The purpose is to determine the possibility of their use in the future exposition of the Museum of the History of the Zaporozhian Cossacks. The collection includes photocopies of pictorial and written monuments of the XVI–XIX centuries. Photocopies cover the following topics: Ukrainian lands (including the island of Khortytsia) and the general view of the Sich according to the images and cartographic material of the XVIII century, military affairs and naval campaigns, individual events and figures of the XVII century, economic relations of the XVIII century, participation in the Haidamak movement, Russian-Turkish wars and the construction of the Alexander Fortress, imprisonment of the last ataman

P. Kalnyshevsky, Black Sea Cossacks and Kuban Cossacks.

Keywords: scientific and auxiliary fund, photocopies, Cossacks, engravings, plans, maps, documents, books.

Фондова колекція Національного заповідника «Хортиця» нараховує 65589 одиниць, що відносяться до науково-допоміжного фонду.

Науково-допоміжний фонд – частина музейного зібрання, що не належить до основного фонду та державної частини Музейного фонду України, складається з науково-допоміжних матеріалів, зібраних або створених музеєм для постійної експозиції або виставок як допоміжний ілюстративний або інформаційний матеріал (муляжі, макети, зліпки, реконструкції, копії, плани, карти, схеми, діаграми, креслення та інші наочні матеріали, які спеціально виготовлені або відтворені і використовуються для розкриття експозиційно-виставочної теми).

Серед предметів науково-допоміжного фонду зберігається комплекс фотокопій різної тематики. У зв'язку із проведенням реекспозиції Музею запорозького козацтва є необхідним виділити серед них ті предмети, що пов'язані з історією запорозького козацтва з метою визначення можливості їх використання у майбутній експозиції.

Колекція фотокопій, що пов'язані з історією запорозького козацтва, нараховує 324 одиниці. Зібрання було створено переважно у 1971–76 рр. й доповнено матеріалами у 1981 р., 2000 та 2009 рр.

Переважна більшість матеріалів надійшла у 1971 р. В цей час розроблявся тематико-експозиційний план Музею історії запорозького козацтва, відповідно до якого було складено перспективний план наукового комплектування фондів на 1971–73 рр. [20].

Згідно плану співробітники заповідника проводили систематичну роботу з поповнення фондів предметами козацької тематики. Вони працювали в архівах, музеях, бібліотеках м. Київ, Дніпропетровськ, Краснодар, Архангельськ, Москва. Колекція заповідника поповнилась матеріалами з ЦДІА м. Київ, Архангельського обласного архіву, Державного

архіву Краснодарського краю, відділу рідкісних книг бібліотеки ім. Леніна м. Москва, з фондів Київського державного історичного музею, Дніпропетровського історичного музею, Державного історичного музею м. Москва [8; 19].

Встановлюються тісні контакти з місцевими краєзнавцями та колекціонерами Запоріжжя, Києва, Львова, Одеси, Москви, Ленінграда тощо.

Так, велика кількість фотокопій була передана до фондів заповідника краєзнавцем В.Г. Фоменко, який багато років збирав колекцію, пов'язану з козацькою тематикою, працюючи в державних архівах, музеях, бібліотеках колишнього СРСР [14].

Хронологічно фотокопії відображають пам'ятки з кінця XVI ст. до 1930-і рр.

До складу колекції входять фотокопії пам'яток образотворчого мистецтва, а також писемних пам'яток – документів, книг та статей, карт.

Образотворчі пам'ятки. В збірці представлено 51 одиниця фотокопій образотворчих пам'яток, серед них гравюри, картини, малюнки, плани.

Тематично їх можна розподілити на такі групи:

- Запорозька Січ
- Військова справа та походи.
- Типи козаків
- Портрети діячів
- Види українських територій
- Клейноди
- Окремі події.

До першої тематичної групи відносяться малюнок «Козацька Рада» з Плану укріплень Запорізької Січі, 1773 р., який розміщено у картуші на означеному кресленні, також зображення Січі на малюнку за О. Рігельманом й малюнок «Рада в Запорожской Сичи» з гравюри XVII ст.

Тематична група «військова справа та морські походи» представлена

копіями малюнків з книги «История военного искусства. Т. 3» Є.А. Разіна.

Праця вийшла у 1939 р., була написана на підставі вивчення широкого кола джерел – історичних хронік, літописів, літературних пам'яток та трудів істориків XIX–XX ст. Одна з глав третього тому – «Военное искусство в освободительной войне украинского народа 1648–1654 гг.» – присвячена військовому мистецтву козаків. На малюнках відображені оборонний бій козаків, козацька лава, бій козаків на Дніпрі під Києвом у 1651 р. та козацькі «чайки» у бою [21].

Уявлення про козацькі човни надають копії з малюнку О. Сластіона 1900 р. з книги А.Ф. Кащенко [15]; зображення запорозького корабля із морського прапору, що зберігається в Ермітажі (з книги «Императорский Эрмитаж. Прихожая») та фотокопія креслення козацького човна 1738 р., яке зберігалось у бібліотеці АН СРСР.

Успішні морські походи козаків XVII ст. відображають копії з гравюр «Взяття Кафи» та «Взяття чотирьох турецьких фортець».

Гравюра «Взяття Кафи» входила до складу книги К. Саковича «Вірші на жалосний погреб зацного рицаря Петра Конашевича Сагайдачного», яка вийшла друком у Києві у 1622 р. В цьому ж творі містилась ще одна гравюра, копія якої представлена у фондозбірці заповідника – «Герб вільного війська Запорозького». Автор гравюр невідомий [5, с. 354–355].

Гравюра «Взяття чотирьох турецьких фортець» є ілюстрацією до книги П. Терлецького «Слава героїчних справ... Б.П. Шеремети» – панегірика Б.П. Шереметьєву, який разом з гетьманом І. Мазепою воював у пониззі Дніпра проти турків. Автором гравюри є Л. Тарасевич – український гравер-мідеритник й офортист школи Олександра Тарасевича кінця XVII – початку XVIII ст.

Копії зроблено з примірників, що зберігались у відділі рідкісних рукописів державної бібліотеки СРСР ім. Леніна м. Москва.

Доповнює тематичну групу фотокопія з картини «Запорожці на дозорі» художника В. Чернявського (?), яка надійшла до фондів заповідника від

В.Г. Фоменка.

В тематичній групі «типи козаків» представлено фотокопію із зображенням чорноморського козака, яку було взято з книги Іогана Готлиба Георгі «Описание всех обитающих в Российском государстве народов и их житейских обрядов, обыкновений, одежд, жилищ, вероисповеданий и прочих достопамятностей.», що вийшла друком у Санкт-Петербурзі у 1799 р. [7]. До фондів заповідника передано В.Г. Фоменком.

В тематичній групі «портрети видатних діячів» представлено портрети Б. Хмельницького та київського полковника М. Кричевського.

Портрет Б. Хмельницького є копією з гравюри Вільгельма Гондіуса, фламандського картографа, гравера, художника, яку він зробив у 1651 р. [5, с. 373].

Гравюра стала найвідомішим прижиттєвим портретом гетьмана. До фондів заповідника фотокопія надійшла від Д.С. Шарамко, м. Львів.

Портрет М. Кричевського є копією з гобелену XVIII ст. «Взяття у полон воєводи Кричевського під Лоевом», що зберігається в музеї Чарторийських у Кракові. Гобелен був створений близько 1752–1760 рр. на одній з мануфактур Радзівілів. Основою для гобелену став малюнок голландського художника А. Вестерфельда «Захоплення у полон козацького полковника М. Кричевського під Лоевим у 1649 р.». Художник працював при дворі гетьмана литовського князя Я. Радзівіла й був безпосереднім свідком подій визвольної війни під проводом Б. Хмельницького, які й відобразив у малюнках [12].

Альбом малюнків, виконаних голландським майстром у Києві в 1651 р. було втрачено ще у XVIII ст. Цей альбом в кінці XVIII ст. був скопійований для польського короля Станіслава Августа Понятовського. Місцезнаходження оригіналів невідоме.

Фотокопія зроблена за матеріалами з фондів Київського державного історичного музею.

В тематичній групі «види українських територій» приділено увагу

м. Чигирин – гетьманській столиці за часів Б. Хмельницького та с. Суботів, де знаходився родовий маєток Хмельницьких та резиденція гетьмана – це копія з малюнку П. Сплестера 1826 р. з текстом під малюнком: «Вид церкви в местечке Суботове, сооруженной Богданом Хмельницким, в которой он был погребен и развалины его дома», що був намальований художником за дорученням Д.М. Бантиш-Каменського та вигравіруваний О. Осиповим і опублікований у *Истории Малой России...* [1; 6], а також копія малюнку «Субботово – резиденция Богдана Хмельницкого» й малюнки Т.Г. Шевченка «Кам'яні хрести в Суботові» й «Чигирин з Суботівського шляху» з його альбому 1845 р. [23], копії яких зроблені з зображень, що зберігаються у Київському державному історичному музеї.

Одне з зображень присвячено фортеці Кодак – фотокопія «Залишки фортеці Кодак» з малюнку п. XX ст., що зберігається у Дніпропетровському історичному музеї.

Також до цієї тематичної групи віднесено копії акварелей І.Г. Мюнца, які були зроблені під час його подорожі Правобережною Україною наприкінці XVIII ст.

В колекції заповідника представлено 18 копій акварелей 1781–1783 рр., з яких 8 зображують українські території – Поділля, Галичину, Кременчук, Херсон, Умань, Кам'янець-Подільський, Канів.

В обліковій документації не значиться інформація про те, звідки надійшли копії. Можна припустити, що вони були передані з Державного історичного музею м. Москва, у відділі рукописних джерел якого зберігаються альбоми акварелей німецького художника І.Г. Мюнца. Альбоми являють собою замальовки та анотації до них, зроблені Мюнцем під час подорожі по Правобережній Україні наприкінці XVIII ст. Один з них має назву, зроблену рукою Мюнца: «Живописное путешествие по Польше, содержащее в оригинальных эскизах виды, выполненные в продолжение путешествия 1781, 1782, 1783 гг. Всего 96 видов и 19 эскизов фигур в красках, которые представляют типы и костюмы молдован, украинцев и др.,

с объяснениями естественно-историческими, политическими и пр., выполненные И.Г. Мюнцем, майором польской службы».

Інший має назву «Альбом Мюнца. Пейзажі Польщі», містить 35 малюнків зображення Канева, Корсуня, районів Подністров'я, панорамні зображення Кременчука, Херсона, Ненаситецького та Кодацького порогів. Деякі малюнки другого альбому є повторенням акварелей першого альбому [22].

Тематичну групу «клейноди» представляють зображення печаток та прапора, копії яких зроблені з книги «Императорский Эрмитаж. Прихожая». Серед зображень – печатки війська Запорозького, Малоросійського, гетьманів Дорошенко, Хмельницького, Скоропадського, Ігнатовича, Мазепи, наказного гетьмана Самуїла, отамана Малашевича, буджацьких, усть-дунайських, чорноморських козаків, Самарської та Кодацької паланок, прапора Переяславської сотні. До фондів заповідника надійшли від В.Г. Фоменка.

До тематичної групи «окремі події» включено фотокопію з малюнку Т. Шевченка «Дари в Чигирині», який був зроблений ним до однойменного офорту в Санкт-Петербурзі у 1844 р. В основі сюжету – історичний факт – переговори Б. Хмельницького з турецьким, польським та російським з послами у 1649 р. До фондів заповідника передано з фондів Київського державного історичного музею.

Ще одну відому подію зображує фотокопія картини І.Ю. Рєпіна «Запорожці пишуть листа турецькому султану». Представлена основна версія картини, написана у 1880–1891 рр.

Документи. В колекції зберігаються 105 фотокопій документів, які класифікуються наступним чином:

1. Документи з фондів КДІМ. В колекції представлено фотокопії 5 документів, що висвітлюють утворення держави Річ Посполита (універсали 1569 р. та Люблінська унія), а також події часів Визвольної війни (Рішення Земського Собору та допомога українському населенню).

2. Документи з ЦДІА м. Київ. В колекції представлено фотокопії 30 документів фонду 229 Архів Коша Нової Запорозької Січі (1713–1777 pp.), які стосуються свідчень про прихід на Запоріжжя (Василя Григоровича з Астрахані), про незадоволення козаків будівництвом ретраншементів, про гайдамацький рух в Україні, участь у ньому запорожців, заходи російського і уряду у боротьбі проти гайдамаків, про повстання сіроми, про нагородження козацької старшинами і козаків (Наказ Катерини II про пожалування золотих медалей за воєнні заслуги запорожців. 1771 р.), про листування козаків (Лист запорізьких козаків Кримському хану Гірею 1759 р.), містять описи майна старшини, козаків (опис будинку П. Калнишевського, опис багатого зимівника козака Калниболоцького куреня Хоми Сокури).

3. Документи з державного архіву Архангельської області. В колекції представлено матеріали, пов'язані із арештом та утриманням П. Калнишевського. Відносяться до періоду 1776–1780 pp. та стосуються конвоювання П. Калнишевського до Соловецького монастиря, а також витрат на його утримання. Усього 55 одиниць.

4. Документи з Державного архіву Краснодарського краю. Матеріали пов'язані з історією Чорноморського та Кубанського війська. В колекції представлені фотокопії наступних документів – ордер на отримання козачим військом регалій у 1788 р., лист отамана Чорноморського козачого війська Захарія Чепеги військовому судді Антону Головатому «О выборе места для закладки города Екатеринодара, 1793 р., титульний лист документу «Про поселення жителів війська Чорноморського на кубанській землі і заснування міста Катеринодара», про відміну у назві Чорноморського війська слова «вірне» 1797 р. (3 од.) та титульний лист справи військового отамана Чорноморського козачого війська «О возмущении казаков возвратившихся из похода в Персию» 1797 р., а також фотокопії із зображенням чорноморських козаків, пам'ятника першим запорожцям, які прибули до Тамані, гербу м. Катеринодар, військових та полкових прапорів Кубанського війська, пожалуваних Олександром II та Миколою I. Усього 14 одиниць.

Відомості про Чорноморське військо доповнюють фотокопії 10 статей з газети «Кубанские областные ведомости», які були передані В.Г. Фоменком у 1971 р. В статтях подані дані про створення Чорноморського війська, його склад, устрій та регалії та подаються описи прапорів, які військо отримувало в різні часи.

Також у колекції зберігається фотокопія документу про нагороду чином полковника Василя Йосиповича Гладкого сина останнього кошового отамана Задунайської Січі Й. Гладкого. Перезнятий з оригіналу, який зберігався у Н.С. Шкуріної, мешканки м. Київ (потомок Й. Гладкого).

Колекція фотокопій **книг** представлена фрагментами з наступних праць:

1. И. Каманин «Материалы по истории козацкого землевладения 1494–1668 гг.». Наведено сторінки 9–16, які містять наступні документи:

- Универсал запорожского гетмана Григория Савича Чорного с запрещением казакам нарушать права Киево-Печерского монастыря на владение в Черкасском старостве землей и лесом. 28.02.1630 г.;

- Универсал запорожского гетмана Богдана Хмельницкого с запрещением казакам нарушать право Киево-Печерского монастыря на владение при хуторе Бузуков землями и лесом. 05.12.1651 г

- Акты на землевладение Козаков Волевачей 1600–1630 гг.

2. «Описание всех обитающих в Российском государстве народов и их житейских обрядов, обыкновений, одежд, жилищ, вероисповеданий и прочих достопамятностей». Автором книги є Іоган Готлиб Георгі – етнограф, натураліст, професор мінералогії та академік Російської Імператорської академії наук. Результатом його етнографічних досліджень став ілюстрований опис народів, що населяють Росію. Праця вийшла в Санкт-Петербурзі, у 1776–1780-х рр. Сторінки 233–377 присвячені козакам «Малороссийские казаки» (бывшие).

3. «Новый и полный географический словарь Российского государства или Лексикон...». Книга написана Л.М. Максимовичем В колекції

представлено фрагмент другої частини книги (літери З–К). Сторінки 7–45, на яких розміщено розділ «Запорожские казаки».

4. «Описание Украины» Г. Боплана. В колекції відтворено титульний лист твору, текст «Об украинских козаках», а також карти, креслення й малюнки з книги. Книга видана в типографії Карла Крайля у 1852 р. На титульному листі стоїть печатка: Библиотека Д. и. К. Шепетковских. Наведені сторінки 24–26, 60–61, в яких міститься опис вибору гетьмана, території від Кічкаської переправи до островів нижче р. Чортомлик.

5. Д.І. Яворницький «Запорожье в остатках старины и преданиях народа». В колекції представлені копії ілюстрацій з книги.

Слід зазначити, що в колекції також зберігається комплекс матеріалів про самого Д.І. Яворницького, який був переданий з фондів Дніпропетровського історичного музею – це копії фотознімків Д.І. Яворницького різних років, на яких він зафіксований під час археологічних досліджень, в музеї м. Дніпропетровськ серед експонатів та в робочому кабінеті, разом із художником М.С. Самокішем. Одне з зображень Д.І. Яворницького є копією з офорту В. Мате 1880 р. Всього 11 одиниць.

Карти та плани. В колекції зберігаються фотокопії карт XVII–XVIII ст. Презняті з матеріалів Центрального державного військово-історичного архіву СРСР, м. Москва та бібліотеки АН СРСР.

Тематично можна розподілити наступним чином:

1. Карти, плани та схеми Запорозької Січі – в колекції представлені плани Старої та Нової Січі, складені у різні роки, а саме – план Старої Січі 1738 р., завізований графом фон-Мініхом, план Нової січі 1739 р., «План крепости Запорожской Сечи 1740 р.» складений інженером – прапорщиком князем Мишецьким, план останньої Запорізької Січі з позначенням дороги через Перевалочну на Хортицький острів, підписана Д. де Боскетом, ноября 20 дня 1745 г., план Запорізької Січі та плани споруд Новосіченського ретраншементу 1766 р., складені Д. де Боскетом, план Нової Січі 1773 р., план Нової Січі, складений А. Скальковським у 1845 р. під час перебування у

селі, план Старої Січі, складений у 1872 р. протоієреєм Нікопольської Свято-Покровської церкви І. Кареліним за завданням Одеського товариства історії та давнини [9; 10; 11; 17].

2. Карти Дніпровської лінії укріплень – в колекції представлені «Карта расположенный крепостей и линий по рекам Берде и Конским водам» та «Карта представляющая Азовскую и Новороссийскую губернии, с показанием смежных ко оным земель. Сочинена 1778 года месяца сентября», на яких позначено усі фортеці Дніпровської лінії укріплень, а також плани Олександрівської фортеці 1770–71 рр. [18].

3. Карти українських територій. Тематична група включає наступні карти: Генеральна карта України Г. Боплана та карти українських воєводств, складені Г. Бопланом в 1670 р. [2].; карта південної та степової України Бантиш-Каменського; карта України Й.Б. Гоманна 1720 р., карта Річчі Занноні південної частини України, Карта р. Дніпра від його притоку річки Вільнянки до річки Мегатника, Нова карта Тартарії та Чорного моря, яка являє собою частину карти Гійома Деліля 1742 р., Карта вольностей війська Запорізького до 1739 р. з книги А. Кащенко «Оповідання про славне військо Запорізьке низове», план фортеці Кодак з атласу Ф. Гетканта 1638 р., «План вновь проектируемого укрепления Никополь что прежде называлось Никитин перевоз для содержания воинской команды одного батальона» 1780 р., складена інженером-прапорщиком М. Радіним.

4. Карти та плани часів російсько-турецьких війн – «Карта театра военных действий между Польшей, Москвой и Турцией» П'єра Шенка 1733 г., «Операционная карта содержащая части Российской и Турецкой империй и королевств Польского и Венгерского и лежащих земель около всего Черного и по западному берегу Каспийского моря... в походах 1736, 1737, 1738, 1739. Соч. 1769 года», «Генеральная ланд карта от Киева по р. Днепру до Очакова и по степи до Азова с показанием Украинской линии... Сочинена из разных карт. 1743 г.», «План части реки Днепр с показанием переправы через оную. 20.04.1739 г.», Карта р. Дніпра від Києва до впадіння

в Чорне море...1740 р., «Карта № 1. Театр войны 1736–1739 гг.», зроблена з книги Н. Байова «Русская армия в царствование Императрицы Анны Иоанновны», План частини дніпровського лиману. 1773 р., Карта Дніпра від Києва до дніпровських порогів. 1736 р.

5. Карти о. Хортиця та прилеглих територій – «План снятому на реке Днепр Хортицкому острову с показанием на оном разного леса, лугов, зимовников и другой ситуации», «План саду князя Григорія Потьомкіна на о. Хортиця», а також ряд карт, на яких позначено лінію редутів 1736–1739 рр. та Запорозьку верф [3; 4; 16].

В цілому матеріали колекції фотокопій науково-допоміжного фонду відтворюють пам'ятки XVI–XIX ст. й висвітлюють наступні теми:

- українські землі (в тому числі о. Хортиця) та загальний вигляд Січі за зображеннями та картографічним матеріалом XVIII ст.;

- військова справа та морські походи;
- окремі події та діячі XVII ст.;
- економічні відносини XVIII ст.;
- участь у гайдамацькому русі;
- російсько-турецькі війни та будівництво Олександрівської фортеці;
- ув'язнення останнього кошового отамана П. Калнишевського;
- Чорноморське та Кубанське військо;

Слід зауважити, що частина фотокопій не мають належного експозиційного вигляду через недостатні технічні можливості при їх виготовленні у 1970-х рр., тому вони не можуть бути задіяні при створенні виставок, але їх можна взяти за основу для виготовлення якісних копій (за відсутності можливості зробити копію з оригіналу), а також використовувати у науковій роботі.

В цілому матеріали колекції фотокопій науково-допоміжного фонду відтворюють образотворчі та писемні пам'ятки XVI–XIX ст. й висвітлюють наступні теми:

- українські землі (в тому числі о. Хортиця) та загальний вигляд Січі за зображеннями та картографічним матеріалом XVIII ст.;

- військова справа та морські походи;
- окремі події та діячі XVII ст.;
- економічні відносини XVIII ст.;
- участь у гайдамацькому русі;
- російсько-турецькі війни та будівництво Олександрівської фортеці;
- ув'язнення останнього кошового отамана П. Калнишевського;
- Чорноморське та Кубанське військо.

Слід зауважити, що частина фотокопій не мають належного експозиційного вигляду через недостатні технічні можливості при їх виготовленні у 1970-х рр., тому вони не можуть бути задіяні при створенні майбутньої експозиції Музею історії запорозького козацтва, але їх можна взяти за основу для виготовлення якісних копій (за відсутності можливості зробити копію з оригіналу), а також використовувати у науковій роботі.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Bantysh-Kamenskyi D.N. *Istoriia Maloi Rosii – vid vodvorennyia slavian v sei kraini do znyshchennia hetmanstva*. K.: Chas, 1993. 658 s.
2. Baitsar A. Nazva «Ukraina» na heohrafichnykh kartakh 1700–1750 rr. URL: <http://baitsar.blogspot.com/2017/01/1700-1750.html>. (дата звернення 04.02.2022).
3. Vlasov O.Yu. Nezdiisnenyi proekt stvorennia na o. Khortytsia salu z palatsem kniazia H.O. Potomkina za kartohrafichnymy danymy. *Zapovidna Khortytsia. Zbirka naukovykh prats. Zaporizhzhia*, 2012. S. 97–100.
4. Volkov A. Viiskovi karty-skhemy chasiv rusko-turetskoi viiny 1736–1739 rokiv z fondiv Natsionalnoho zapovidnyka «Khortytsia». *Natsionalnyi panteon – «Kozatski mohyly»*. 2017. S. 22–25.
5. Viunyk A.O. Hraviura XVI – p.p. XVII st. *Istoriia ukrainskoho mystetstva*. K.: Naukova dumka, 1967. T. 2. S. 337–376.
6. Hedz T. Dim Bohdana Khmelnytskoho u Subotovi: analiz naiavnykh

danykh.

URL:

<https://www.myslenedrevo.com.ua/uk/Sci/Heritage/DimBXmelnSubotiv.html>

(дата звернення 12.10.2021).

7. Heorhy Yohann Hotlyb. Opysanye vsekh obytaiushchykh v Rossyiskom hosudarstve narodov, ykh zhyteiskykh obriadov, obiknovenyi, odezhd, zhylyshch, uprazhneniy, zabav, veroyspovedaniy y druhykh dostopamiatnostei... SPb, 1799. URL: <https://www.prilib.ru/item/690109> (дата звернення 17.09.2021).

8. Hodovoi otchet o nauchno-yssledovatelskoi rabote za 1971 hod. NA NZKh, spr. 20. 13 ark.

9. Zhukovskyi M.P. Kulturna spadshchyna kozatskoi doby sela Pokrovskoho Nikopolskoho raionu Dnipropetrovskoi oblasti. *Sivershchyna v istorii Ukrainy*. 2017. Vyp. 10. S. 72–81.

URL:

<http://dspace.nbu.gov.ua/bitstream/handle/123456789/128600/18Zhukovskyi.pdf?sequence=1> (дата звернення 31.01.2022).

10. Zhukovskyi M.P. Pam'iatky ta pam'iatni mistsia zaporozkoho kozatstva Nikopolskoho kraiu: dysertatsiia na zdobuttia naukovoho stupeniu kandydata istorychnykh nauk (doktora filosofii) za spetsialnistiu «Muzeieznavstvo. Pam'iatkoznavstvo». K., 2019. 302 s. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Zhukovskyi_Myroslov/Pamiatky_i_pamiatni_mistsia_zaporozkoho_kozatstva_Nikopolskoho_kraiu.pdf (дата звернення 31.01.2022)

11. Zhukovskyi M.P. Pro mistse roztashuvannia Bazavlutskoi ta Chortomlytskoi Zaporozkykh Sichei. URL: <https://zounb.zp.ua/sites/default/files/pdf/2018/%D0%A1%D1%82%D0%B> (дата звернення 31.01.2022).

12. Ystoryia stanovlennia belorusskoho hobelena. URL: <https://vikidalka.ru/2-1312.html> (дата звернення 22.09.2021).

13. Kamanyn Y.M. Ocherk hetmanstva Petra Sahaidachnoho. K.: typ. M.M. Fykha, 1901. 51 s. URL: <https://www.prilib.ru/item/436018> (дата звернення 22.09.2021)

14. Kartohrafichna kolektsiia V.H. Fomenka (Putivnyk). Zaporizhzhia: Polihraf, 2001. 24 s.
15. Kashchenko A.F. Opovidannia pro slavne viisko zaporozhske nyzove: (korotka istoriia viiska zaporozhskoho). Ekaterynoslav, 1917. 367 c. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/ua/elib.exe> (дата звернення 22.09.2021).
16. Kobaliia D. Mesto Dneprovskoi flotylly v ystoryy Yuzhnoho kraia kontsa XVII–XVIII st. *Zapovidna Khortytsia. Zbirnyk prats.* Zaporizhzhia, 2006. S. 176–190.
17. Lenchenko V. Rukopysni plany Zaporozkoi Sichi XVIII st. *Ukrainskyi arkhoehrafichnyi shchorichnyk.* 2004. Vyp. 8/9. T. 11/12.
URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/14434/09-Lenchenko.pdf> (дата звернення 31.01.2022 р.)
18. Makydonov A.V. Dneprovskaia pohranychnaia lynyia v dokumentakh 1770-kh nachala 1780-kh hh.: sbornyk dokumentov. Zaporozhe: Kruhozor, 2016. 516 s.
19. Otcheti o nauchnikh komandirovках за 1971 hod. NA NZKh, spr. 31. 62 ark.
20. Plan nauchnoho komplektovanyia fondov muzeia ystoryy zaporozhskoho kazachestva na 1971–73 hh. NA NZKh, spr. 15. 71 ark.
21. Razyn E.A. Ystoryia voennoho yskusstva. M.: Voenyzdat, 1961. 736 s.
22. Filas V. Hrafichni dzherela z istorii Pivnichnoho Prychornomor'ia v arkhivnykh zibranniakh. *Istorychni i politolohichni doslidzhennia.* 2018. № 1. S. 7–18.
23. Shevchenko T.H. Povne zibrannia tvoriv v desiaty tomakh. K., 1961. T. 7: Zhyvopys, hrafika 1830–1847. Kn. 2. 110 s.